

MODELLEN

Modellen visar hur byn Östra Sallerup såg ut en sensommarsöndag på 1680-talet. Här bodde då en präst som hette Jöns Henriksson, och det som var speciellt med honom var hans trädgårdsintresse. Fadern hade varit trädgårdsmästare hos den danske kungen Christian IV.

*Christian IV cirka 1640. Målning
Karel van Mander.*

När Jöns, eller Jens som han hette då, kom hit till byn som tjugosexåring för att starta sitt liv som präst hade han kunskaper och visioner med sig. Så småningom påbörjade Jöns sitt projekt som kom att bli en renässanspark vilken vi fortfarande kan besöka och vandra i. I modellen syns hur parken såg ut i slutet av Jöns levnad.

Medlemmar i Föreningen Jöns Henrikssons Minne, Helen Engvald-Sivhed, Ulf Sivhed och arkeolog Anders Ödman byggde den under åren 2019 -2021. Mer om byn, människorna, prästen, parken och soldaterna kan du läsa här i texter med rubrikerna:

**SALLERUPS KYRKBY
MÄNNISKORNA I BYN
KYRKAN OCH PRÄSTEN
LEVNADSVILLKOR
PARKEN**

SALLERUPS SKVADRON

Ännu mer information, både om föreningen, och om den spännande historien finns att läsa på hemsidan www.karlxistenar.se.

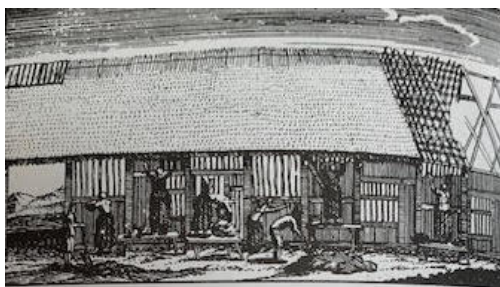
*Anders Ödman skapar vattenspegel
och Helen Engvald- Sivhed ser på..*

Foto Eva Grip

SALLERUPS

KYRKBY

Byn Sallerup grundades troligen under 1000- eller 1100-talen. Stormannen Saxe (Saxulf eller Salle) röjer skogen och bygger en kyrka tillsammans med andra betrodda män, vilka uppförde egna nybyggen i trakten som Pärup (Peters röjning) eller Grankarp (Grankes röjning). Gårdarna i sextonhundratalsbyn var uppförda i båle, det vill säga skiftesverk, korsvirke eller ibland även med timrade väggar. Oftast var de fyrlängade med portluder där kreaturen kunde ta sig in, gödselstacken låg ibland på gårdsplanen.

Ur Linnés skånska resa.

Taken var halmtäckta och boningshusen saknade innertak liksom skorsten. En lucka i taket vädrade ut röken och gav ljus i stugan.

Flätade grenar täckte husgavlarna och på vintern täckte man även andra väggar med detta. Fönstren var små utan fönsterglas och försedda med luckor.

Inredningen bestod av fasta bänkar, som även användes som sovplatser. Ett stort bord stod längs med bänkarna. Dagligstugan användes både som kök, arbetsplats och sovrum.

Säng från Långaröds socken i medeltida stil och konstruktion. Foto Nordiska museet.

Vintertid sov alla här, även smådjur som kalvar och höns. Här fanns eldhärden och bakugnen som gav både ljus och värme. Förvaringsmöbler var laggade tunnor, spånaskar, kistor och väggfasta skåp. Väggarna var nersmorda och svarta av sot, så vid

högtider och kalas smyckade man dem med vackra bonader.

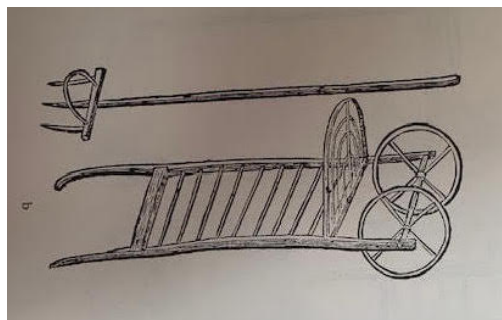

Foto av täcke från Frosta ur tidskrift "Gammal allmogeslöjd från Malmöhus län"

Till gården hörde olika byggnader som till exempel stall, fähus, oxstall, kalvhus, svinhus, loge, hölada och hugghus.

Gårdarna låg längs med fägatan, som utanför byn smalnade av till nedsänkta ridstigar, så kallade hålvägar.

Transporter skedde genom att klövja djuren men även med enkla släpor eller vagnar för att få in skörden och höet till loge och lada.

Ur Linnés skånska resa.

Åkrarna skyddas med olika sorters hägnader, oftast stengärden täckta med ris för att hindra djuren att komma ut i grödan.

Ryttmästarbostället norr om kyrkan var den största gården. Denna benämning fick den när den förste ryttmästaren (kompanichef) Johan Orrfelt för Sallerups skvadron flyttade hit 1685. Han var mycket missnöjd med skicket på gården och byggde till den med en tvärlänga som delade gårdsplanen i mangård och fägård. Klockarebostället, *degnebohlet*, låg strax söder om kyrkan och här bodde degnen, klockaren. Här fick menigheten passera förbi hans gödselstack på väg till gudstjänsten. Han hade endast en mindre jordbit att odla på.

Prästgården låg främst längs fägatan och var näst största gården i byn med flera småhus till gården som fölhus och kölna, där man beredde malten till ölet, samt ett större stall med plats för åtta hästar. På herr Jöns tid fanns en kompassros i mindre storlek i stensättningen på gårdsplanen. I parken hade han anlagt en kvarn; "... ett kvarnverk, som drevs genom

*konstig mekanik av desse dammars
vatten”.*

De övriga gårdarna i byn var små och brukades av kronobönder. Kronan ägde marken och bönderna betalade jordränta. En av gårdarna i modellen är gestaltad som förfallen och obebodd eftersom det var vanligt i dessa bistra tider med svåra sjukdomar och missväxt.

Smedjan låg lite avsides för att förhindra eldsvådor i byn.

MÄNNISKORNA

I BYN

I Sallerups kyrkby bodde antagligen upp mot femtio personer. De flesta var bönder och deras familjer och tjänstefolk. Vi känner till bönderna vid namn men kvinnor, barn, pigor och drängar vet vi inte mycket om. I bondgårdarna bodde även inhysesjon, oftast sjuka och gamla, som inte klarade sig själva. Här inkvarterades även svenska ryttare.

Dragon. Illustration av Göte Göransson

I fähusen hade bönderna några ungtjurar, ett par dragdjur (oxar eller

hästar) som behövdes för transporter och att bruka jorden. Man ägde också några kor. Hästarna och svinen strövade runt på allmänningarna. Ryttmästare Johan Orrfeldt erhöll gården norr om kyrkan samt ytterligare två gårdar i byn som förläning. Han skulle sköta gårdarna och leva av avkastningen. Här bodde han med sin familj under fredsperioden som följde fram till 1701 då han fick gå ut i Karl XII:s stora nordiska krig.

I klockarebostället bodde Christian Baltzarsson. Han innehade ämbetet som klockare i 46 år ända tills 1696. Han var son till förre prästen Baltzer Hansen Textorius. Förutom inkomst av bostället, som var litet, fick han gåvor och avgifter i samband med olika kyrkliga förrättningar. Klockaren vårdade kyrkan och dess inventarier, skötte klockringningen och i gudstjänsten anförde han psalmsången men han fick även tillsammans med prästen lära barn och unga att läsa.

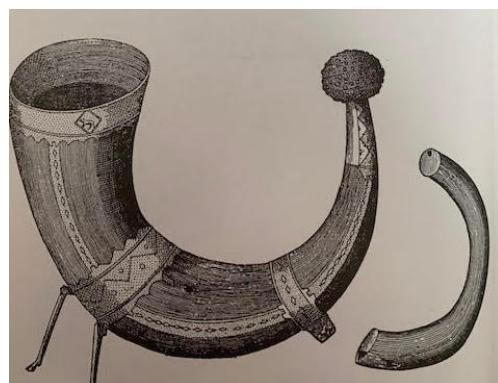
I prästgården bodde prästen Jöns Henriksson. Han var vad vi vet inte gift och till sin hjälp att sköta gården hade han flera pigor och drängar. Jöns hade även ett annexhemman i Långaröds socken och inkomster från tiondet, kyrkoskatten. Prästerna var ofta de mest välbärgade personerna i en by.

Ryttaren Per Wall skötte en av ryttmästarens gårdar i byn. Han kallades även för Per Trädgårdsmästare och var kanske en av dem som hjälpte Jöns Henriksson att anlägga och sköta parken.

Inhysesjonet Joen Ågesson bodde hos en av bönderna tillsammans med sin dotter Lucia som var ”förarmad” och sängliggande. Joen var en eftertraktad arbetskarl eftersom han var skicklig med att anlägga broar och murar. Möjligen har Joen Ågesson anlagt en del av stengårderna och andra stenformationer i Jöns park.

Man behövde ta hand om varandra i byn. Det fanns varken fattigvård eller sjukvård. Bygemenskapen var en förutsättning för ett bra liv. På sockenstämmorna bestämde man om allehanda ting, som att besluta om när ungdomen skulle få ställa till med

dans eller när man skulle börja med skörden. Här gjordes också upp om oförrätter och bystämmorna avslutades med supgille, eftersom böterna ofta erlades i form av öl som omedelbart dracks upp.

Ur Linnés skånska resa.

I hushållet var det husbonden som bestämde och han hade rätt att tukta sitt tjänstefolk och sin hustru, men översitteri stred mot normen om att vara hederlig. När maken var borta hade hustrun full befogenhet över hushållet.

Lagarna, speciellt lagar om otrohet, var mycket stränga och prästen var den som kunde utdöma straff, folk fick sitta i stocken eller på pliktballen. Det värsta straffet var att bli utesluten ur gemenskapen. En förvisning innebar svält och misär och en ogift kvinna med upprepade graviditeter kunde riskera detta, om inte fadern trädde fram och de kunde gifta sig.

KYRKAN OCH PRÄSTEN

Kyrkan är gammal, från elvahundratalet. Tjänsten i Sallerups och Långaröds församlingar var den enda som Jöns Henriksson hade under sitt liv, från 1648 till sin död 1689. Han var med under den dramatiska tiden då Skåne övergick från att vara danskt till att bli svenskt. Jöns red på vägen mellan de två kyrkorna. Det är en mil mellan dem ungefär. Han hade studerat på Köpenhamns universitet. Teologi förstås men också, geometri och astronomi till exempel. Att vara präst innebar utöver att man höll i gudstjänster även att man var en förmedlande länk mellan folket i församlingen och företrädare för samhället och makten utanför. Prästen hjälpte till att läsa och skriva myndighetstexter, medlade i tvister, bad biskopen om skattebefrielse under år då skörden slagit fel och han deltog i sammankomster och inbjöds till alla fester. Prästerna var kungens förlängda arm, nya lagar och förordningar lästes upp i kyrkan. Det var prästens uppgift att se till att barn

och vuxna lärde sig läsa och att de skulle göra det på svenska när Skåne blivit svenskt. Utöver arbetet i församlingen hade han också en gård att sköta. Han hade hjälp av pigor och drängar. I modellen står prästen på kyrkbacken och samlar folket i byn innan de ska gå in i kyrkan. Varje söndag skulle man gå i kyrkan, bönderna och de svenska soldaterna som bodde runt om i bygden. Snart kommer de nog marscherande. Inuti kyrkan finns det spår efter Jöns och hans tid. Där är vackra blomster- och fruktrankor målade i valven.

Monogram i kyrkan. Foto Bertil Wilhelmsson.

Carl XI:s monogram med årtalet 1667 står skrivet i en av valvspetsarna. Och på motsatta sidan finns namnet på den

personen Christoffer Schneider som
fick inkomster från byn, en
postmästare som bodde i Helsingör.
Som tack för sina umbäranden vid
tiden för Sveriges övertagande av
Skåne hade han av kungen fått byn
Sallerup som sin förläning fram till sin
död 1673. Därefter kom gårdarna att
lyda under Lunds universitet fram till
1679 när Karl XI såg till att de tillföll
kavalleriet.

LEVNADS- VILLKOR

Människorna förr levde efter årstiderna. Under de mörka vintrarna var man mindre aktiv än under somrarna. På vintern lyste brasan i stugan upp, och värmden, och stickor spred sitt sken. Brandrisken var förstås alltid överhängande. I stugan samlades man. Det gällde att hålla värmen. Över elden lagade man mat, runt denna gjordes småsysslor och berättades nyheter och historier. Man trodde på goda och onda väsen och att de kunde gripa in i människors liv.

Skånes Caroliner i vinterdräkter. Foto privat.

Sommarens mödor med åkrarna gav inte alltid den utdelning man hoppats på. 1600-talets kalla klimat försämrade skördarna. Många blev utfattiga och fick lämna sina gårdar.

Åkerbruk kräver gödsel som kom från djuren. Till dessa måste man skörda hö och annat vinterfoder. På åkrarna odlade främst männen lagringsbara grödor som korn och råg, rovor, ärtor och bönor med hjälp av hästar och oxar. Nära husen hade kvinnorna ansvar för trädgårdsodling. Skördarna i den gav ett viktigt komplement till kosthållet i övrigt och kunde hålla svälten borta på våren, då lagrade grödor tröt. Det odlades i växtbäddar. Man hade krydd- ört- och kålgård. På den tiden kallade man allt som hade gröna blad för kål. Grödorna blandades, antagligen för att man förstod samodlingens fördelar. Men använde också växelbruk. Förmodligen hade någon i Sallerup äppelträd. Längst bort odlades humle. Det lin man odlat skulle behandlas och vävas, liksom den ull man tog tillvara. Yllekläderna fick man inte sy själv. Skräddarna ingick i ett skråväsen. Särken, närmast kroppen, sov man också i. Man lappade och

lagade. Kläder från 1600-talet finns i princip inte bevarade.

Bouppteckningar, men också målningar, kan ge oss en föreställning om hur vanligt folk klädde sig.

Tvätt, bak, slakt och sådant som ölbrygging var arbetsamt och slitsamt arbete. Inom byn samordnades många sysslor. I byalaget och på sockenstämmorna kom man överens om när sådden eller skörden skulle påbörjas eller när kornet skulle mältas till ölet, då behövde man hjälpas åt att passa elden. Linberedningen var ett tidskrävande och hårt arbete där kvinnorna hjälptes åt med de olika momenten som till exempel rötning, torkning och bråkning. Byn och kyrkan var centrala för människorna. Skulle man till marknaden stod smala vägar och stigar till buds. Det var inte ovanligt att man sneddade över åkrar för att komma fram. Man gick, red eller åkte häst och vagn.

PARKEN

Parken i Sallerup är en renässanspark. En sådan är inhägnad och indelad i geometriskt formade kvarter. Den innehåller vatten och installationer till nytta och lust. Där ska finnas gångar att gå på och kanaler längs gångarna. I Sallerup har parken fyra kvarter, två med vatten och två med installationer. Den ena installationen har en hyllning till svenske kungen.

X i kungahyllningen. Foto Lennart Wennerholm.

Med monumentala bokstäver lagda i sten kan man läsa Karl XI, Sveriges kung, fast på latin CAROLUS XI MONARCHA SVECIA.

Installationen i det andra kvarteret liknar en gigantisk kompassros.

Tjugofem stencirklar med bestämda mått ligger i förhållande till varandra

så att de visar väderstrecken.

Kvarteren med installationer skiljs åt av en fem famnar (cirka nio meter) bred perspektivgata. Förlängningen av dess riktning pekar på byns kyrktorn. Parken hade flera olika dammar som Jöns kunde gå till direkt från sin egen trädgård. I dammarna odlade han ruda. Runt den fyrkantiga ön finns en fångstgrop där det gick att håva upp fisken, antingen för att den skulle flyttas till en av de andra dammarna, eller för att det var dags att tillaga och äta den. På ön fanns ett lusthus. Dit tog Jöns sig via en vindbrygga. Vi tror att Jöns startade sitt stora parkprojekt med att gräva ut dammar. Det var bra att få färsk fisk till en bygd som saknade sjöar. Jöns levde i Östra Sallerup i fyrtioett år. Vi antar att han höll på med parkprojektet ända fram till slutet av sin levnad. Han måste ha haft hjälp att göra den. Var det bönderna som bodde i församlingen? Var det soldaterna?

SALLERUPS

SKVADRON

Karl XI satte under Skånska kriget upp Södra Skånska

Kavalleriregementet som var indelat i kompanier eller skvadroner som det senare kom att benämnas.

Han inrättade dessutom indelningsverket 1682. Det innebar att en eller flera gårdar gick samman och bildade rusthåll, som ansvarade för utrustningen för en fotsoldat eller som här i Sallerup en ryttare. I gengäld fick bonden viss skattebefrielse och slapp att själv bli utskriven till soldat.

Utrustningen bestod av sådant som vapen, uniform, häst och mat till hästen.

Så småningom skulle ryttaren få ett torp att sköta men under 1680-talet var ryttarna inhysta hos bönderna men soldaten kunde även anvisas att bruka en ödegård. En ryttarskvadron bestod av 125 ryttare, som tränades och leddes av en ryttmästare. Han och de andra officerarna fick gårdar i förläning för sin försörjning allt efter sin militära grad. Taktiken var att knä vid knä storma fram i pilformation. En

modell av ett anfall finns i montern i utställningsrummet.

Där kan man också se karolinernas uniform.

Johann Philip Lemke samtida teckning av Karoliner.

Sallerup blev centrum för en skvadron, vilken ingick som en av åtta i Södra skånska kavalleriregementet. Byns största gård blev säte för ryttmästaren, som ledde skvadronen. Den förste att flytta in 1684 var Johan Orrfelt. Hit kallade han alla ryttarna minst en gång i månaden för att träna krigföreläring. Soldaterna drillades effektivt i det nya systemet. Resultatet av indelningsverkets införande blev en vältränad och fruktad karolinsk armé.

Se kartan på väggen i utställningsrummet, som visar var alla ryttartorpen var belägna. Under Karl XI:s regenttid fanns inte några skåningar i truppen, då han inte litade på dessa, så ryttarna i Sallerup rekryterades hit från andra landskap i Sverige. Sallerups skvadron stred bland annat i slaget vid Poltava (1709). Ett okänt antal dog och resten togs tillfånga. Av de som blev fångar i Ryssland återvände dock nästan tio soldater samt ett par officerare med anknytning till Sallerups skvadron under åren 1722–23. Indelningsverket ersattes successivt med allmän värnplikt, fullt genomfört genom 1901-års riksdag.